

(Նրասխ) գետի նեղ կիրճով, որը եղբրում է հարավից Գողթան գավառը, ներկայիս Օրդուբադի—Մեղրիի միջև ընկած տարածությունը:

Հայկական լեռնաշխարհը համեմատաբար երիտասարդ գոյացում է: Երկրի կեղևի շարժումները նրա սահմաններում դեռևս ավարտված չեն և շարունակվում են մինչև օրս: Դրա վկաներն են հաճախակի և ուժեղ երկրաշարժերը¹⁷:

2. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐՁՐԱՎԱՆԴԱԿԻ ԼՆՈՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Լեռնագրական տեսակետից Հայկական բարձրավանդակը բաժանվում է հետևյալ մասերի.

I.— Հյուսիսային և արևելյան եզրային լեռնաշղթաներ.

ա) Պոնտական սիստեմ (Հյուսիս-արևմտյան).

բ) Արսիան-Թրիալեթի լեռներ (Հյուսիսային լեռներ):

II.— Հրաբխային սարահարթերի հյուսիսային գոտի:

III. Փոքր Կովկասի լեռնային զանգված:

IV.— Հրաբխային սարահարթերի կենտրոնական գոտի:

V.— Կենտրոնական լեռնաշղթաներ.

ա) Բարձր Հայքի լեռներ.

բ) Այծպտկունք—Հայկական պար.

գ) Վասպուրականի (Կոտորի)—Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներ:

VI.— Հրաբխային սարահարթերի հարավային գոտի.

VII.— Հարավային եզրային լեռնաշղթաներ.

ա) Հայկական Տավրոսի սիստեմը.

բ) Մասիուս—Տուր-Արդին լեռներ (Հայոց Միջագետքում):

Հայկական լեռնաշխարհի ներքին մասը, որը կազմում է ընդարձակ Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակ, հնում հայտնի էր Միջնաշխարհ անունով: Միջնաշխարհը կտրտված է լեռներով ու հովիտներով և եզերվում է՝ հյուսիս-արևմուտքից՝ Պոնտական լեռնաշղթայով, հյուսիս-արևելքից՝ Փոքր Կովկասի լեռնային սիստեմով, հարավից՝ Հայկական Տավրոսի՝ լեռնաշղթայով և հարավ-արևելքից՝ Տավրոսի շարունակությունը կազմող Հայկական լեռներով (այժմ Սիահկուհ կամ Ղարա-դաղ):

Մեծ և Փոքր Մասիսների զանգվածից սկիզբ առնելով, ձգվում է Հայկական պար լեռնաշղթան, որը Միջնաշխարհը բաժանում է հյուսիսային և հարավային մասերի: Միջնաշխարհը, ըստ հայ մատենագիրների, ընդգրկում էր Հին Հայաստանի հետևյալ ութ նահանգները՝ Բարձր Հայք, Ծոփաց աշխարհ, Տուրուբերան, Մոկք, Վասպուրական, Սյունիք, Տայք, Այրարատ:

Հայկական լեռնաշխարհի ամենաբարձր կետը Մեծ Մասիս լեռնագագաթն է (5156 մ), որը միաժամանակ Առաջավոր Ասիայի բարձրագույն գագաթներից մեկն է: Սարդար-բուզաղի թամբոցով (2688 մ) այն անջատված է Փոքր Մասիսից (3914 մ):

Մեծ և Փոքր Մասիսներն իրենցից ներկայացնում են ընդարձակ հրաբխային մի զանգված, որը գտնվում է Հայկական լեռնաշխարհի գրեթե կենտրո-

¹⁷ Տե՛ս Վ. Ա. Ստեփանյան, Երկրաշարժերը Հայկական լեռնաշխարհում և նրա մերձակայքում, Երևան, 1964:

նում: Մեծ Մասիսի կատարը, 4248 մ. բարձրությունից սկսած, ծածկված է հավերժական ձյունով: Նրա ձյունածածկ լանջը հյուսիսային կողմում կտրված է խոր ծերպով («վիհք Մասեաց»): Վերջին ժամանակներս երկրաշարժի հետևանքով (1840 թ.) Մեծ Մասիսի փլվածքները կործանել են Ակոռի գյուղն ու Սուրբ Հակոբի վանքը: Վեհաշուք Արարատը Արարատյան դաշտի հարավային սահմանն է: Իր վիթխարիությամբ ու հոյակապ գեղեցկությամբ Մեծ Մասիսը հայ ժողովրդի բազում ավանդությունների և առասպելների նյութ է դարձել: Հին հայերը Մեծ Մասիսը անվանում էին Ազատ Մասիս¹⁸:

Մասիս սարը

Բիբլիական ավանդությունների վաղ քրիստոնեական մեկնիչները (4—5-րդ դար) Ազատ Մասիսը համարում էին այն սարը, որի վրա, ըստ ավանդության կանգ է առել Նոյի տապանը, ուստի այդ սարը կոչվեց նաև Արարատ (որ Ուրարտու անվան հին երրայական տառադարձությունն է), թեև իրենք՝ հայերը մինչև օրս էլ այն կոչում են Մասիս: Արարատ անվան հետ նույնանում է «Այրարատ»-ը, որ Հայաստանի կենտրոնական նահանգի անունն էր, և առաջացել է ուրարտների կամ լաւարդների էթնիկական անունից¹⁹:

Միջնաշխարհի շուրջ գտնվում էին եզերական յոթ նահանգներ՝ Աղձնիք, Կորճայք, Պարսկահայք, Արցախ, Փայտակարան, Ուտիք և Գուգարք:

¹⁸ Տե՛ս Խոբեկացի, Բ, կա:

¹⁹ Մեզ հասել է Ասորեստանյան թագավոր Սարգոն Բ-ի (722—705) տարեգրությունը, որտեղ պատմվում է մ. թ. ա. 714 թ. ուղղմական արշավանքի մասին դեպի Ուրարտուի թագավորության խորքերը: Այս տարեգրության մեջ հիշատակվում է «Արարտու» գագաթը, որը նույնացվում է այժմյան Զուդի-գաղ լեռան հետ Կորդվաց աշխարհում: Հիրավի, մինչև այժմ էլ շրջակա ասորի, ալավի և քուրդ ազգաբնակչությունը նույն տապանի սարը համարում է այս գագաթը:

Պոնտական լեռները հյուսիս-արևմուտքից Հայկական լեռնաշխարհը բաժանում են Սև ծովի ափերից: Պոնտական լեռների հյուսիս-արևելյան մասը հին հայերը կոչում էին հաղոտյաց կամ Պարխար լեռներ: Սրանք Պոնտական լեռների ամենաանմատչելի մասերն են, այստեղ են բարձրանում Կաճկաքար (այժմ՝ Կաչքար 3937 մ.) և Վերջնբակ (այժմ՝ Վերշեմբեկ 3701 մ.) գագաթները:

Հարավում Պոնտական լեռների նշանակալից բազուկներից էր Սկիդիեսի լեռնաշղթան, որը Պոնտական լեռները կապում է Անտիտավրոսի հետ: Սկիդիեսի լեռներում է հայտնի լեռնանցքը, որը այժմ կոչվում է Եդիդերեկար կամ Զարգախլու: Սրանով անցնում էր Փոքր Ասիայից Հայաստան և Իրան տանող հնագույն առևտրական ճանապարհը, որը համապատասխանում է ներկայիս Երզնկա—Սեբաստիա—Գալլ գետը տանող մայրուղուն:

Արևելքում Սկիդիեսի լեռների բնական շարունակությունն է կազմում այն լեռնաշղթան, որը ջրբաժանի դեր է կատարում Արևմտյան Եփրատ և Ճորոխ գետերի ավազանների միջև: Սկիդիեսի լեռների հետ միանալու մասում այդ լեռնաշղթան նախաքրիստոնեական ժամանակաշրջանի հայերին հայտնի էր Անահտական անունով, Աթոռ Անահտա գլխավոր գագաթով (այժմ՝ Քեշիշ-դաղ, կամ Սիպկոր-դաղ, այսինքն՝ Սուրբ Գրիգոր լեռ):

Արևելքում այդ լեռները կոչվում են Կապուլտ (Capotes, այժմ՝ Կոպ-դաղ): Այս լեռներում է Բոնակապան հայտնի լեռնանցքը (այժմ՝ Փինեկապան), որի վրայով անցնում է Կարինից Տրապիզոն տանող ճանապարհը:

Կապուլտ և Տալթի լեռների միացման տեղում, որը հայերի մոտ հայտնի էր Ծաղկավետ անունով (այժմ՝ Դումլու-դաղ), Ոսկեանց գագաթի հարավ-արևելյան լանջերին գտնվում են Եփրատ գետի (Արևմտյան Եփրատ, այժմ՝ Կարա-սու) ափնեքները: Այս մասերում արդեն սկսվում են Փոքր Կովկասի լեռնաշղթաների աղեղները, որոնք անցնելով Մեծրաց (Սողանլու-դաղ) և Կարմիր-Փորակ լեռները, այնուհետև ձգվում են Մեծ Կովկասին գրեթե զուգահեռ:

Փոքր Կովկասի լեռների հյուսիս-արևմտյան մասը կազմում է Մոսխական (Աճարա-Մեսխական, հին վրացական Ղազո լեռները) լեռնապարը, որը Լիխի (Սուրամի) լեռների հետ միասին ջրբաժան է Կուր և Ռիոն (հնում կոչվում էր Փասիս) գետերի ավազանների միջև և բաժանում է Արևելյան Վրաստանը Արևմտյանից: Մոսխական լեռները Տաշիս-Կարից սկսած (Բորջոմի կիրճը) ճյուղավորվելով դեպի արևելք ձգվում է մինչև Թբիլիսի և կոչվում է Թրիալեթի լեռնաշղթա և նրա հարավային բազուկը կազմող Կեչուտի լեռները, որոնց անկյունում ընկած է Ջավախքի լեռնադաշտը²⁰:

Փոքր Կովկասի լեռների հյուսիս-արևելյան մասը երկշար է: Սրա արտաքին շարը կազմում է Վիրահայոց լեռնապարը (վրաց. მთაწა სომხთօսանօ), որը ճեղքում է Ձորագետ²¹ կամ Դերեդ գետը: Այդ գետից հյուսիս գտնվում է գեղեցկատեսիլ անտառածածկ Լավար լեռը (Լեղվար՝ 2556 մ.): Վիրահայոց լեռների բնական շարունակությունն են կազմում Ձորագետ և Աղսուե գետերի ջրբաժան Դուգարաց լեռները, որոնց լեռնաբազուկներն են Սևորդյաց և Կայան լեռները: Սրանցից հարավ-արևելք ձգվում են Մրդուղի լեռները, Արեգունի

²⁰ Տե՛ս «Советский Союз», Грузия, М., 1967. էջ 21, 31.

²¹ Այժմ Ձորագետ է կոչվում Տաշրաշուր վտակը:

շղթային զուգահեռ, որի հետ հատվելով՝ կազմում են Սևանա լիճը հյուսիս-արևելքից եզերող Քաշաթաղ (այժմ՝ Սևանի) լեռնաշղթան։ Այնուհետև Փոքր Կովկասի ջրբաժան զանգվածը՝ Սոդքի և Սյունիքի լեռներ անունով ձգվում է մինչև Երասխ գետը։ Սյունիքի լեռնաշղթայի ամենաբարձր գագաթը Կապուտ-ջուղն է (3917 մ)։

Փոքր Կովկասի ծալքավոր աղեղի հյուսիսային և արևելյան լեռնաճյուղերը կազմում են Կուր և Արաքս գետերի վտակների կիրճերն ու հովիտները։

Քաշաթաղ լեռներից դեպի հյուսիս-արևմուտք ձգվում է անտառոտ Մըր-դուղ լեռնաշղթան համանուն գագաթով (2993 մ.)։

Քաշաթաղ և Սոդք լեռնաշղթաների միացման վայրում բարձրանում է Ռմբասար գագաթը (3373 մ.), որից հյուսիս է ձգվում Մուսլի լեռնաշղթան Մուսլասար գագաթով (3343 մ.)։ Սրա ճյուղավորությունն է կազմում դեպի հյուսիս-արևելք ձգվող Եղնասար լեռնապարը։

Սյունյաց լեռները Գաբիսի արվարձաններում

Մուսլի լեռներին գրեթե զուգահեռ ձգվում են Արցախի լեռները (այժմ՝ Ղարաբաղի լեռնաշղթան), որոնք հարավ-արևելք թեքվելուց հետո կոչվում են Դիզափայտի լեռներ, Դիզափայտ կամ Շաղախ (այժմ՝ Զիարաթ) գագաթով (2380 մ.)։ Այս լեռնաշղթան եզրային լեռների շարունակությունն է։ Սյունիքի և Դիզափայտ լեռնաշղթաների միջև բարձրանում է Սյունիքի սարահարթը։

Հարավակողմում Սյունիքի լեռնաշղթայից դեպի արևելք ճյուղավորվում են Կապանի կամ Բարկուշատի լեռները Արմազ գագաթով (3392 մ.) և Բաղաց կամ Արևիքի լեռները Խուստուփ գագաթով (3216 մ.)։

Քաշաթաղ շղթան հատվում է նրանցից դեպի արևելք ձգվող Մուսվ լեռների հետ, որից դեպի հարավ-արևելք ձգվում են Փոքր Կովկասի արտաքին շարի վերջին շղթան կազմող Դիվափայտ (Ղարաբաղի) լեռները:

Փոքր Կովկասի ներքին շարը տարբեր անուններով կազմում է մի ընդհանուր շղթա, որը սկիզբ է առնում Վրաստանի Թրիալեթի լեռնապարից, ապա ձգվում է հարավային ուղղությամբ՝ գրեթե միջօրեական գծով՝ Կեչուտի (այժմ՝ Զավախքի) լեռնաշղթան: Վերջինիս հարավ-արևելյան բազուկը ձգվում է դեպի արևելք ու միանում Փոքր Կովկասի հյուսիս-արևելյան ծալքավոր աղեղին և Սպիտակ (Փամբակ) ու Արեգունի անուններով միանում է արտաքին շարի Քաշաթաղ լեռների հետ:

Փոքր Կովկասի ներքին շարը Փամբակ լեռնաշղթայի բարձրագույն Մեծ Մայմեխ (կամ Զիթահանից սար 3109 մ.) և Փոքր Մայմեխ (3091 մ.) գագաթներից շարունակվում է դեպի հարավ-արևելք, կազմելով անտառապատ Մադկունյաց լեռները Թեղենիս գագաթով (2812 մ.): Նրանից հարավ նշվարդի սահմանում միայնակ վեր է խոյանում Արայի լեռ գագաթը (2614 մ.):

Կեչուտ լեռների արևելյան բազուկը Բազումի լեռնաշղթան է Բազումթառ գագաթով (2799 մ.), որի մոտերքում է Պուշկինի լեռնանցքը: Սրանից հարավ, ղուգահեռ շարունակվում են Սպիտակի (Փամբակի) լեռները, որոնց շարունակությունն են կազմում Մադկունյաց լեռները և նրանցից դեպի հարավ ձգվող Գեղամա լեռների հրաբխային զանգվածը՝ Գեղմաղանը: Այն կազմված է մի շարք հանգած հրաբուխներից, որոնցից առավել նշանավորներն են՝ Գեղմաղան (3609 մ.), Աժդահակ (3598 մ.), Գեղ (3570 մ.) և Կարմիր (3104 մ.) գագաթները: Գեղամա լեռների հարավային անկյունը ձուլվում է Վարգենյաց լեռնաշղթայի հետ: Վերջինս հատվում է Սյունյաց լեռների հետ:

Փոքր Կովկասի ներքին շարը դեպի արևմուտք արձակում է մի լեռնաբազուկ՝ Աշոցքի լեռները և նրա ճյուղերը կազմող Նղնախաղը, որը Զարիշատի լեռների հետ միասին կազմում է Զըլգր լճի (հայերը կոչում էին «Մովակ հիւսիսոյ») գոգահովիտը: Հարավ-արևմուտքում Զարիշատ լեռները միանում են Կարմիր-Փորակ լեռնաշղթային (այժմ՝ Ալլահ-Ակբար), համանուն Կարմիր-Փորակ գագաթով (այժմ՝ Կըզըլ-Գյազուկ՝ 3022 մ.): Սրա մոտ էր նույնանուն լեռնանցքը (այժմ՝ Կըզըլ-Գյազուկ), որը Վանանդից տանում էր Տայք (Ճորոխ գետի ավազանը):

Կարմիր Փորակի ջրբաժան բարձունքները հարավ-արևմտյան ուղղությամբ շարունակվում են Մեծրաց լեռներ անունով (այժմ՝ Սողանլու-դաղ), որի արեւելյան մասը հարուստ է անտառներով: Մեծրաց (այժմ՝ Մեղրե՝ 2305 մ.) գագաթից հարավ ձգվում է անտառոտ մի լեռնաշղթա, որն ընդհատվում է Արաքս գետի մոտ Սուրբ Խաչ սարով (2074 մ.): Այս լեռների արևմտյան և հյուսիս-արևմտյան շարունակությունն են կազմում Ոսկյանց և Ծիրանյաց լեռները համանուն գագաթներով:

Այս լեռներից հյուսիս-արևմուտք տարածվում են՝ Տայքի լեռները, որոնք Ճորոխ և Նփրատ գետերի ջրբաժանն են ու հայտնի են տարբեր անուններով ու, ոսկու հանքերով հարուստ Զորմայրի սարերը (այժմ՝ Խորտիկ-գաղ լեռները համանուն Զորմայրի գագաթով՝ 3183 մ.): Նրա հարավային լեռնաբազուկներն են

Ճորոխ գետի ակունքները: Այս լեռնագագաթից հյուսիս-արևելք ձգվում է Մեղ-րարուն լեռնաշղթան:

Սյունյաց լեռները ընդհատվում են Արաքս գետով այժմյան Մեղրի—Ագա-րակի մոտ և այնուհետև շարունակվում են այս գետի աջ ափից հարավ-արևել-յան և արևելյան ուղղությամբ և հայտնի են Սիահկուհ կամ Ղարա-դաղ անու-նով: Ստրաբոնը և այլ հեղինակներ այս շղթան անվանում են Հայկական լեռներ (*Ἀρμενίων ὄρη*).²²

Այս լեռները գտնվելով Արաքս գետի և Կապուտան (այժմ՝ Ուրմիա) լճի ավազանի միջև, կազմում են ինքնամիտփ բարձրագույն Ղարադաղի շրջանը, որը հին հայկական Պարսպատունիք գավառն է: Հայկական լեռների գագաթներից հայտնի է Հաշտասարը (2954 մ.): Էրատոսթենեսը (276—194 թթ. մ. թ. ա.) Հայկական այս լեռներում հիշատակում է Դրունք Հայոց (*Ἀρμενίων πύλον*) լեռ-նանցքը, որը XIV դարի հեղինակ Համդալլահ Ղազվինին անվանում է «Արմինիյան անցք»²³, Այս լեռնանցքից ճանապարհը տանում էր դեպի այժմյ-յան Խուդափեռի կամուրջը, որի հյուսիսային եզրին, Նրասխի ձախ ափին, գտնվում էր Սյունիքի առևտրական կենտրոն Նակորզան քաղաքը:

Կապուտան (Ուրմիա) լճից հյուսիս-արևմուտք Ղարա-դաղից անջատվում է Թոշաթաղ²⁴ ջրբաժան լեռնաշղթան, որը արևելքում վերջանում է Սաբալան լեռան հրաբխային բարձրագագաթ զանգվածով (4311 մ.):

Այս լեռնաշղթաները հրեք կողմից փակում են Մուգանի դաշտում Արաքսի մեջ թափվող Կարա-սու գետի (հին՝ Գառուհ) հովիտը: Թոշաթաղ լեռնաշղ-թան արևմուտքում հատվում է Ղարա-դաղի շարունակության հետ, որը ջրբա-ժան բարձունքների սիստեմ է և եզերելով հյուսիսային կողմից Կապուտան լիճը, կոչվում էր Նոր Շիրական լեռներ:

Ղարա-դաղ և Քոշաթաղ լեռնային սիստեմներին զուգահեռ, արևելքից արևմուտք ձգվում է էլբուրսի մյուս ճյուղը՝ Սոհունդը համանուն գագաթով (3710 մ.), որոնց միջև ընկած է Կապուտան (Ուրմիա) լճի փակ ավազանը:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակը Հայկական պարով բաժան-վում է երկու մասի՝ հրաբխային սարահարթերի հյուսիսային և հարավային գոտիների:

Թրիալեթի լեռնաշղթայից հարավ սկսվում են Հայկական լեռնաշխարհի համար բնորոշ հրաբխային սարահարթերը՝ Թոնդը (Թրիալեթի կամ Մալկայի շրջանը) և Ջավախքը (Ջավախեթի), որոնք միմյանցից բաժանված են Սամսար (3285 մ.) հրաբխային լեռնային զանգվածով: Նրանից հարավ գտնվում է Ա-բուլի հրաբխային զանգվածը (3300 մ.):

Սամսարից հարավ, միջօրեականի ուղղությամբ ձգվում են Կեչուտի (այժմ՝ Ջավախքի) լեռները, որոնք կազմում են Ջավախք և Տաշրատափ բարձրագույն սարահարթերի շարանը:

22 *Strabo*, XI, 2, 15, և XI, 14, 12.

23 Այժմ Ահար քաղաքից դեպի հյուսիս գտնվող լեռնանցքը Արմինան գյուղի մոտ: Տե՛ս Ս. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963, էջ 50, 72, 80:

24 Այս Քոշաթաղ լիճաք է շփոթել Քաշաթաղի հետ:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հյուսիսում վեր է խոյանում Արագած վիթխարի զանգվածը, որը Սովետական Հայաստանի ամենաբարձր կետն է և հասնում է 4090 մետրի ծովի մակերևույթից:

Արագած

Արագածը վահանաձև ուռուցիկություն է, որը ունի մոտավորապես 180 կմ. շրջագիծ: Միջին մասում բարձրանում են շորս ժայռոտ գագաթներ, որոնք կազմում են կրկեսի ձև ունեցող հրաբխային խառնարանը: Հավերժական ձյան տարածությունը հասնում է 5,8 քառ. կմ.: Միայն Գեղովիտ (Գյոզալդարա) գետի ափունքներում կա ոչ մեծ սառցադաշտ: Արագածի լանջերին կան շատ վճիտ լճակներ և հոսում են բազմաթիվ ջրառատ առվակներ:

Արագածի լանջերը հարուստ են բուսականությամբ և հնագույն ժամանակներից սկսած երկրագործական մշակույթի կենտրոններից մեկն են հղել:

Արագածի զանգվածից արևմուտք ընկած է Կարսի սարահարթը, Արշո-Առիճ հրաբխային լեռան զանգվածով (3245 մ.): Ժայթքված ապարներն այստեղ լքցրել են Ախուրյանի (Ներկ. Կարսա-չայը) և նրա շարտնակության՝ Արևմտյան Արփաչայի (որը այժմ վերստին կոչվում է Ախուրյան գետ) ու Արաքս գետի միջև ընկած ողջ տարածությունը:

Կարսի սարահարթը սկսվում է Շիրակի դաշտից արևմուտք և համապատասխանում է պատմական Վանանդ գավառին, որը, ի տարբերություն վերև գտնվող հովտի, հնում կոչվում էր նաև Անփալտ Բասեն:

Արարատ լեռից դեպի արևմուտք ձգվում է Հայկական պարը, որը հին հայերը կոչել են «Այրարատեան լեռինք» (թուրքերը կոչում են Սղրի-դաղ), Հայ-

կական պարը այսպես է կոչվել մինչև Գայլատու լիճը. այնուհետև կոչվել է Շատիկ (այժմ՝ Զաթին-դաղ), իսկ արևելյան մասը, գլխավոր գագաթի (3424 մ.) անունով կոչվում էր Ջրաբաշխ կամ Սուկավետ (այժմ՝ Քյոսե-դաղ), երկրորդ հայտնի գագաթն է Քոշա-սարը:

Հայկական պարի սիստեմում Ջրաբաշխ լեռների արևմտյան շարունակությունն են կազմում Այծպտկունք լեռները համանուն գագաթով (այժմ՝ Փալանթոբյան-դաղ՝ 3124 մ.): Այս լեռները ձգվում են մինչև Դերջանի դաշտը, դեմ առնելով Արևմտյան Եփրատի գալարին:

Արևելքում Նոյսարք ջրբաժան բարձունքի միջոցով Հայկական պարը միանում է Թոնդրակ գործող հրաբխի լեռնային հանգույցին:

Թոնդրակ լեռից դեպի արևմուտք և հարավ-արևմուտք ձգվում է Նպատի լեռնային սիստեմը: Այս լեռները Նպատ (2332 մ.)²⁵, Մաղկեո (3519 մ.) և Աղի (3445 մ.) գլխավոր գագաթների անուններով տարբեր ժամանակներում կոչվել են՝ Նպատ, Մաղկանց կամ Աղի (որից ծագում է ներկայիս Ալա-դաղ անունը):

Նպատ լեռների հյուսիսային լեռնաբազուկները կազմում են մի փակ հովիտ, Մաղկոտն գավառը, ուր գտնվում են Արևելյան Եփրատի կամ Արածանիի (այժմ՝ Մուրադ-չայ) ակունքները:

Նպատ սարից հարավ ձգվող լեռնաբազուկների միջև ընկած են Ապահունիք, Աղիովիտ և Առեբրանի-Գառնի²⁶ (կամ Քաջբերունիք) գավառները:

Նպատ լեռնային սիստեմի մի շարունակությունն են հանդիսանում Վասպուրականի կամ Կոտուրի լեռները, որոնք այժմ կազմում են Թուրքիայի և Իրանի սահմանը: Սկսվելով Թոնդրակ լեռնագագաթից, գրեթե միջօրեականի ուղղությամբ այդ լեռները ձգվում են դեպի հարավ, արևելքից եզերելով Վանա լճի փակ ավազանը: Ջրբաժան բարձունքներով Վասպուրականի լեռները միախառնվում են Հայկական Տավրոս, Զագրոս և Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներին:

Հայկական պար լեռնաշղթան ձգվում է դեպի արևմուտք և հարավ արևմուտք մինչև Այծպտկունք լեռը, որի հյուսիսային փեշերին է գտնվում Կարին քաղաքը:

Այծպտկունք լեռը դեպի բոլոր չորս կողմերը ձգվող լեռնաշղթաների մի հանգույց է: Նրանից դեպի հյուսիս-արևելք ձգվում է Միրանյաց (այժմ՝ Քիրեջլու) ջրբաժան լեռնաշղթան, որը միանում է Պոնտոսի և Փոքր Կովկասի լեռնային սիստեմներին: Այծպտկունքից հարավ-արևմուտք ձգվում է Մեղեղուղի ջրբաժան լեռնաշղթան, որը Հայկական պարը և Բարձր Հայքի լեռները կապում է իրար, որպես մի միասնական լեռնաշղթա, զուգահեռականի ուղղությամբ ձգված մինչև Արևմտյան Եփրատի գալարը Ակն քաղաքի մոտերքում:

Անտիտավրոսի և Կիրիկյան Տավրոսի լեռները ձգվում են հյուսիս-արևելյան ուղղությամբ, գրեթե միմյանց զուգահեռ: Մոտավորապես Ակնի լայնության վրա Եփրատը ճեղքում է այդ լեռնաշղթաները, որոնք այնուհետև փոխում են իրենց ուղղությունը արևմուտքից դեպի արևելք, ստանալով միջօրեականի

²⁵ Հիշատակում է դեռևս Հովսեպոս Փլավիոսը՝ Այ, XVIII, 51:

²⁶ Գառնի գավառը համապատասխանում է այժմյան Աբաղույի դաշտին:

ուղղություն և այդ մասում արդեն նրանք հայտնի են Բարձր Հայքի լեռներ անունով: Այս լեռների շարունակությունն է կազմում Հայկական պարը, որը ձգվում է մինչև Մեծ Մասիսը:

Նեխ-Մասիս (Սիսան) գագաթը վաճառ լճի հարավ-արևելյան ափից (Արտամետից)

Բարձր Հայքի լեռները ձգվում են արևելքից արևմուտք, ըստ գլխավոր գագաթների տարբեր անուններ ընդունելով՝ Պախրա, Գայլախազուտ (այժմ՝ Բաղըր-դաղ, Պախր գագաթով՝ 3282 մ) կամ Մնձուր համանուն գագաթով (3188 մ.):

Այս լեռների հարավային բազուկները կազմում են դժվար մատչելի, անտառոտ կիրճեր Մզուր (ներկ. Դերսիմ) և Խորձյան (ներկ. Քըղի) գավառներում:

Բարձր Հայքի լեռները զուգահեռ են Հայկական Տավրոսին, այդ պատճառով էլ հնում հայտնի էին նաև Անտիտավրոս անունով այնպես, ինչպես Կիլիկյան Տավրոսի դիմաց ընկած լեռնաշղթան թե հնում, թե այժմ կոչվում է Անտիտավրոս:

Բարձր Հայքի լեռները տարբեր անուններով ձգվում են դեպի արևմուտք մինչև Սփրատի գալարը Ակն քաղաքի մոտ: Այստեղից շարունակվում են ծալքավոր բնույթ ունեցող Անտիտավրոս լեռները, որոնք հարավ-արևմտյան ուղղություն ունեն և հասնում են հիմնական հանգուցակետը կազմող Արգեսոս (ներկ. էրշիաս-դաղ) գագաթը, որը իրենից ներկայացնում է տիպիկ հրաբխային զանգված: Արգեսոսից հարավ Անտիտավրոսյան աղեղը ձուլվում է Կիլիկյան Տավրոսի պատնեշի հետ, որը արևմուտքից արևելք ձգվում է մինչև Սփրատի գալարը (Մուք լճից հարավ), որը բաժանում է նրանից Հայկական Տավրոսը:

Հյուսիսում Անտիտավրոսյան լեռները դեպի արևելք են արձակում գլխավոր ճյուղավորություն՝ Զիզոն-Բասիլիկոն, ինչպես այն հայտնի է «Աշխարհացոյց»-ում: Զիզոն-Բասիլիկոն լեռների և Կիլիկյան Տավրոսի միջև գտնվում էր Փոքր Հայքի Հարավային նահանգը՝ «Երկրորդ Հայք» անունով, որը հետագայում կոչվեց «Երրորդ Հայք»: Այս երկրամասը կազմում է Մելաս (այժմ՝ Թոխմա-սու) գետի հովիտը Մելիտինե (այժմ՝ էսքի-Մալաթիա) կենտրոնով: Ոռոմանդոն լեռներումն են գտնվում Պյուռամոս (այժմ՝ Զեյխան) և Փսարոս կամ Սարոս (այժմ՝ Սեյխան) գետերի ակունքները: Վերջինիս վտակն է Մամընգավ գետը (ներկ. Զամանթի-սու), որը ամբողջովին գտնվում է Փոքր Հայքում և հոսում է Անտիտավրոսի արևելյան փեշերով:

Նեմրուք լեռը իր խառնաբաժնով Դաավաճի լավային դաշտից

Անտիտավրոսից հյուսիս գտնվող Փոքր Հայքի մասը հյուսիսից եզերված է Պոնտական լեռներով և ընդգրկում է Լյուկոս կամ Գալլ-գետի (այժմ՝ Գել-գիտ-չալ) ավազանը դրեթե ամբողջովին մինչև Նեոկեսարիա (այժմ Նիկսար քաղաքը): Փոքր Հայքումն է գտնվում նաև Իրիս գետի վերին հոսանքը: Սակայն Փոքր Հայքի կենտրոնական մասն էր Հալիս գետի (ներկ. Կըզըլ-ըրմակ) վերին հոսանքի հովիտը, որտեղ գտնվում էր Սեբաստիա (այժմ՝ Սըվազ) քաղաքը:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հարավային գոտում վեր է խոյանում հավերժական ձյունով ծածկված Նեխ-Մասիք կամ Միսիան (այժմ՝ Սիփան, 4434 մ.) հանգած հրաբուխը: Իր բարձրությամբ Նեխ-Մասիք լեռը զիջում է միայն Մեծ Մասիսին: Փավստոս Բյուզանդը այն կոչում է «Մեծ լեռոն Մասիք»²⁷:

Նեխ-Մասիք զանգվածից հարավ-արևմուտք գտնվում է Նեմրուք կամ Ներրովթ (3050 մ.) հանգած հրաբուխը Բզնունիք գավառում: «Աշխարհացոյց»-ի վկայություներից երևում է, որ հին հայերը այդ լեռն անվանել են Սարակն:

27 Փավստոս, Գ. Ի.

Նեմրուֆ հրաբուխն ունի ամենամեծ խառնարաններից մեկն աշխարհում: Այս լեռան բազալտե խառնարանի շրջագծի երկարությունը 25 կմ. է, պատերի բարձրությունը 150—400 մ.: Այդ պատերը ջարդվածքներ չունեն և կազմում են գրեթե ուղիղ շրջան 8 կմ. տրամագծով²⁸: Նեմրուֆի խառնարանն իր մեծությամբ գիշում է միայն Օրեգոն խառնարանային լճին՝ Հյուսիսային Ամերիկայի Կասկադյան լեռներում:

Նեմրուֆը գոյացել է լորրորդական շրջանում և մեկուսացրել Վանի գոգահովիտը Տարոնի (Մշո) դաշտից, դրանով իսկ ստեղծելով փակված ջրավազան: Նեմրուֆի վերջին ժայթքումը տեղի է ունեցել 1441 թվականին:

Կենտրոնական հրաբխային բարձրավանդակի հարավային գոտու երրորդ հրաբխային զանգվածը Սերմանց կամ Բյուրակն (ներկ. Բինգյուլ՝ 3650 մ.) լեռան ընդարձակ զանգվածն է, որը Ստրաբոնն անվանում է Արոս:

Հրաբխային ժայթքումները լցրել են գոգահովիտները, կազմելով Բյուրակնի լանջերի զառիվայր, թեթև ալիքավոր մակերեսը, լավայի շերտով ծածկված իր կտրավուն բլրակներով:

Հրաբխային լավայով ծածկված Բյուրակնը տարածվում է դեպի բոլոր կողմերը. այն խիստ փոքրիված մի զանգված է: Այդ զանգվածի հարավային ժայրամասերը հասնում են մինչև Արածանիի հովիտը, կազմելով հարավարևմուտքում Կոհեր²⁹ լեռները, իսկ հարավում լեռնային մի բարձունք Քարքե և Հավատամբ գագաթներով:

Հյուսիսային կողմից Բյուրակն զանգվածը հասնում է մինչև Կարին (էրզրում) և Բասեն, Մեղեդուղի շրջափան լեռների և Այծպտկունք լեռնագագաթի միջոցով: Հյուսիս-արևելքում Բյուրակնը աննկատելիորեն միանում է լեռնային այն բարձունքներին, որոնք կազմում են Մարդաղի (Շուշար, Թեքման), Դասնավորք (Նախորդից արևելք), Տուարածատափ (Ղարայազ), Դալառ (էլմալիդերն) և Վարաժնունիք (Խնուս) գավառները:

Բյուրակն զանգվածը ժողովրդի մեջ հռչակված է որպես հազար ակնանի, անթիվ անհամար լճակների ու ջրափոսերի առկայության պատճառով. դրանք գոյանում են հաստ ձյունածածկոցի հավելուց: Բյուրակնի հյուսիսային լանջից, այդպիսի մի փոքրիկ լճակից է սկիզբ առնում Արաքս (Նրասխ) գետը:

Հին հայերը Բյուրակն լեռը կոչում էին Սերմանց և համարում էին Հայաստանի ամենաբարձր կետը, որտեղից սկիզբ են առնում բոլոր գլխավոր գետերը: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը Սերմանցը կոչում է «...կատար երկրի, յորմէ յոյժ բղխեն աղբիւրք»³⁰:

Կիլիկյան Տավրոսը Եփրատի ձախ ափից փոխվում է Հայկական Տավրոսի, որը արևելքում ձուլվում է Զագրոսի ծալքավոր լեռնային սիստեմին:

Հնում այդ լեռնաշղթան կոչվել է պարզապես Տավրոս: Նեղ իմաստով այդ անունը վերաբերում էր լեռնաշղթայի արևմտյան մասին, ուր գտնվում են Տիգրիս գետի ակունքները: Արևելյան մասը, որն հարավից եզերվում է Վանա լիճը,

²⁸ Տե՛ս X. Փ. Բ. Лунч, Армения. Пнтевые очерки и этюды, т. II, Тифлис, 1910, էջ 392.

²⁹ «Ստեփանեանի Տարօնեցոյ Առդկան» Պատմութիւն տիեզերական», Գ. Իգ, ՍՊԲ, 1885, էջ 276:

³⁰ Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 107:

համապատասխանում է Ռշտունյաց լեռներին, որոնք Փավստոս Բուզանդը անվանում է «Լեառն երկաթահատացն և կապարահատացն»³¹։ գլխավոր գագաթը Ընձաքիարս էր կոչվում։

Տիպիկ հրաբխային տարածարքերի լանդշաֆտ Հայկական լեռնաշխարհում

Հայկական Տավրոսի միջին մասը, որը հին հայերը կոչում էին «Լեառն Տաւրոս որ է Սիմ»³², ունի Սիմսար (2689 մ.), Անդոքասար (2830 մ.), Մովսար, Մարութա-սար (Մարաթուր՝ 2150 մ.) գագաթները։ Սիմ լեռների հարավային լեռնաբազուկները Սանասուն (Սասնո) և Սալնա³³ լեռները կազմում էին Սանասուն կամ Սասուն և Սալնաձոր գավառները։ Այդ լեռնաշղթայի արևելյան մասը կոչվում է Խութ (Խոյթ)³⁴ և կազմում համանուն գավառը։

Խութի և Սասունի լեռնաբազուկները իջնում են դեպի հարավ, ձուլվելով Աղձնիքի հարթավայրի հետ։ Աղձնիքի նահանգը հարավից եզերում է Արևմտյան Տիգրիս գետը, որը Հայկական լեռնաշխարհը սահմանազատում էր Միջագետքից։

Սիմ լեռնաշղթայի արևմուտքում և արևելքում կային հայտնի լեռնանցքներ՝ Կղեսուրը³⁵, արևմուտքում՝ Օլոր³⁶ գյուղի մոտ, իսկ արևելքում՝ Բաղեշի մոտ (ή χλειςτορα Βαλαεισων)³⁷, որ հայերն անվանում էին Զորապատհակ

31 Փավստոս, Գ, Ժ,

32 Խոռենացի, Բ, Ը,

33 Ս. Տ. Նրեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 114,

34 Թովմա Արծրունի, Պատմութիւն տանն Արծրունեաց, ՍՊԲ, 1887, էջ 118. «...յաւեր դար- ձուցեալ զբնաշխարհն, բայց ի լեռնայնոցն՝ որ յամուրս իւրեանց մնային ի լեռինն Խոյթ անուա- նեալ»:

35 Խոռենացի, Բ, Ը,

36 Ղ. Ինճիբեան, Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց. Մեծ Հայք, Վեներիկ, 1822, էջ 44:

37 Georgius Cyprius, Descriptio orbis Romanl, Lipsiae, 1910, էջ 46—48.

(այժմ՝ Ռահվա, Բաղեշի լեռնանցք)։ Այս երկու լեռնանցքներով էին հաղորդակցվում Հայաստանի ներքին շրջանները հարավի՝ Աղձնիքի և Հայոց Միջագետքի հետ։ Երրորդ Կղեսուրքը գտնվում է այնտեղ, ուր այժմ անցնում է Արգնի—Խարբերդ (Արդանա—Մադեն) երկաթգիծը։

Ձորա պահակ (Բաղեշի լեռնանցք)

Արևմտյան Տիգրիսի ակունքների շրջանում գտնվող լեռնանցքների այս սխտեմն ուներ մեծ ռազմա-ստրատեգիական նշանակություն։ Արտաշեսյանները և Արշակունիները, իսկ հետագայում Բյուզանդիան և Արաբական խալիֆայությունը, այս անցքերին հատուկ ուշադրություն էին դարձնում։ Այս լեռնանցքներում գոյություն ուներ ամրությունների մի ամբողջ սխտեմ, որոնք հսկում էին այստեղ մշտապես բնակություն հաստատած կայազորները։

Բաղեշի լեռնանցքներից արևելք, խիտ անտառներով ծածկված Ռշտունիքի լեռները հյուսիսից եղերում են Մոկք գավառը և ունեն Առնոս (3550 մ.) և Արտոս (3475 մ.) գագաթները։ Ջրբաժան Կանգուարի լեռնաշղթայով Հայկական Տավրոսը կապվում էր Կորդլաց լեռների հետ Աքաղայու կատար կամ Ականիք գագաթի (ներկ. Մերքեզ-դաղ՝ 3350 մ.) մոտ։ Սրանից հարավ գտնվում են Արևելյան Տիգրիսի կամ Զերմ գետի (այժմ՝ Բոհտան-սու) ակունքները, որոնք եզերող լեռները անտիկ հեղինակները անվանում են Niphates—Նպատ։ Սա հարավային Նպատն է։

Կորդլաց լեռները ձգվում են Տիգրիս գետի մոտից տարբեր անուններով՝ բուն Կորդլաց, Ագարակի, Աղբակի լեռներ և Մեծ Զար գետի ակունքների մոտ միանում Զազրոս լեռնաշղթային ու Նոր-Շիրակյանի լեռնային շրջաժան բարձունքին, որը այդ մասում Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգավորություներ բաժանում է Արաքս գետի ավազանից։ Նոր-Շիրակյան լեռները արևելքում միանում են Հայկական (Ղարա-դաղ) լեռներին։

Տիգրիսի վերին հոսանքի շրջանը, որը կազմում է Ազձնիք հայկական նահանգը, հարավից եզերվում է Մասիս լեռնապարով (կոչվում է նաև Իզալա և Տուր-Արգին)։ Այս լեռնապարի առավել հայտնի գագաթներն են՝ Աշխմունը (այժմ՝ Ղարաչա-դաղ՝ 1919 մ.) և Բեմադա կամ Իզալա (նախորդից հարավ ընկած անանուն լեռը՝ 1520 մ.)։ Մինչև մ. թ. 37 թվականը Մեծ Հայքի հարավային սահմանը Միջագետքում անցնում էր այս լեռներով, ուստի սրանից հյուսիս գտնվող երկրամասը կոչվում էր Միջագետք Հայոց։

Հայկական Տավրոսը Ղարա-դաղ լեռների հետ կապող օղակը Զագրոս ընդարձակ լեռնային սիստեմի հյուսիսային հատվածն է, որը Հայաստանի մասում անտիկ հեղինակներն անվանում էին նաև Նպատ։ «Աշխարհացոյց»-ում Զագրոսն անվանվում է Կոհ ի Նիհորական։ Այս մասում Զագրոսի լեռնաշղթան հանդիսանում է Կապուտան (Ուրմիա) լճի գոգահովտի արևմտյան սահմանը և ունի մի քանի լեռնային անցքեր, որոնք այդ լճի ավազանից տանում են դեպի Հայաստանի ներքին գավառները։ Դրանցից հատկապես հայտնի են Սուրբ Խաչ (այժմ՝ Խանասոր) և Զարասպ (այժմ՝ Կելիշին) լեռնանցքները։ Կելիշին լեռնանցքով էր անցնում Միջագետքից դեպի Հայաստան և Մարաստան տանող ճանապարհը։ Այդ լեռնանցքը գտնվում է Զարասպ լեռան հարավային լեռնաբազուկներում, որտեղից սկիզբ է առնում Մեծ Հայքի պատմական տերիտորիայի սահմանը կազմող Արասի (այժմ՝ Գետառ-սու) գետը, որը թափվում է Կապուտան լիճը։ Զարասպ լեռը պատմական Հայաստանի ամենահարավային կետն էր։

Զագրոս լեռնաշղթան Իրանը բաժանում է Միջագետքից և հյուսիսում, Կապուտան (Ուրմիա) լճի շրջանում, ձուլվում է Հայկական Տավրոսին, կազմելով մի աղեղ, որի մեջ պարփակված է Վանա լճի փակ ավազանը։

3. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԵՑԵՐՆ ՈՒ ԼՃԵՐԸ

Հայկական լեռնաշխարհի բարձրավանդակը հանդիսանում է Առաջավոր Ասիայի գլխավոր գետերի ջրբաժանը։ Գետերը սնող հիմնական աղբյուրներն են՝ բարձր լեռնագագաթների ձյունոտ լանջերն ու կիրճերը, որտեղ ձյունը կուտակված է մնում տարվա մեծ մասը (հին հայերը ձյան այս կուտակումները կոչում էին «քամ») և բարձր լեռնային շրջաններում տեղացող անձրևները և աղբյուրները՝ ստորգետնյա ջրերը։ Կան և սեզոնային գետեր, որոնք ծնվում են ձյունհալքից կամ լեռներում տեղացած հորդ անձրևներից գոյացած հեղեղներից՝ «սելավներից»։

Առաջավոր Ասիայի ամենամեծ գետն է Եփրատը (2700 կմ), որը Հայկական լեռնաշխարհի տերիտորիայով հոսում է 600 կմ։ Եփրատը գոյանում է երկու գետերի միախառնումից՝ բուն Եփրատ կամ Արևմտյան Եփրատ (այժմ՝ Կարա-սու) և Արածանի կամ Արևելյան Եփրատ (այժմ՝ Մուրադ)։ Կապան-Մադեն քաղաքից հյուսիս այս երկուսը միանում և կազմում են Եփրատ գետը։

Արևելյան Եփրատը հին հայերը անվանում էին Արածանի կամ սոսկ Եփրատ։ Այս գետը ասուրա-բաբելական բնադրերում և անտիկ հեղինակների մոտ հայտնի էր Arsania անունով։